

A VALÓSÁGTEREMTŐ

Az örök Jókai

Hosszú életet élt, másfél százada született, és elmúlásának ideje is már régen múltnak számít. Miért, hogy mégis olyan jelenkori, a ma írójaként olvassák és vitatkoznak róla, miért nem kaphatja meg tőlünk a történelmi távlat tisztelgését, a régmúlt alkotásokkal szembeni méltányosságot és toleranciát? Szemérmes vonzalmakat és lappangó szenvedélyeket vált ki napjainkban is, akár kortársai körében, az őt követő nemzedékekben, a közvetlen utódokban. Senkit sem hagyott érintetlenül, hatása felmérhetetlen, a messze tűnt század írója nem évül és nem avul el, mint minden érték és nagyság, csodaképpen túlélte ellenfeleit, dicsőségére az igazságos időnek, és mementóként számunkra. Megtorpant bennünket ez a megölhetetlen lelkesedés, ez a naivnak látszó, korunkban anakronisztikusnak tetsző, ártatlan hit, emberi derű és bizakodás. Nem lehetünk annyira loholók, hangulatban, kedvben távoliak, idegenek tőle, hogy ne vonzzon magához, ha csak egy pillanatra is, ne ejtsen meg legalább a perc tartamára ez a halhatatlan remény. Fellengzős szavakat mondok? Pedig az élet szavai ezek, valóság-hitelük van, mindannyiunkban megszülettek már, el-elhalványodtak, majd újra felizzottak, tervezgetni, továbbélni, reménykedni, eszmélni segítettek. És nem csekélység az sem, hogy Jókai korában és műveiben ez a szótár a mindennapi élet receptje volt, a fennkölt érzelmek, az ünnepek zárt burkában őrzött élet, emberség, értelem folytonosságát biztosítandók, különösen védett, makacs álmú hétköznapok.

A század, amelyben Jókait vitatták és szerették, elmúlt. A XX. század eleje, amely olyan fiatalos, gyermekes göggel tagadta eltemetett előzményeit, a XIX. századi múltját, ugyancsak messze van. Mi köthet minket a Gyulai Pálok, a Péterfy Jenők vagy a mi századunk elejének „europeeri” elfogultságaihoz? Mért kötelezne bennünket egy hajdani „alternatíva”, ellentétpár, régi szubjektivizmus vagy személyeskedés, elszáradt, elfonnyadt indiá valamilyen holt hagyománynak, halott-napi küzdelemnek, hajdani érzéketlenségnek, süketségnek vagy izlésviszolygásnak az itélete? A marxista történetiszemlélet objektivitásra kötelez. Esztétikai értékrendszerünk sem lehet abszolút, idealista. A történelem szempontjából a Jókai-kritikák is történetiek, időhöz és körülményhez kapcsolódnak, belőlük fakadnak, akár száz éve, akár tíz éve íródtak. A mi Jókaink más, mint a XIX. század kritikusaíé, más, mint a századelő múltat tagadó, ellen-századot építő, „nyugatos”, anti-hagyományos kritikája, és más, mint a marxista irodalomtudomány átértékelő korszakában, a „gyermekbetegségekből” fakadó óvatos, elutasító, ellentéteket konstruáló, romantikát és realizmust is leegyszerűsítő Jókai-képe. A romantikus fantáziázó, gyanús Jókai számunkra már ugyanúgy az ifjúságunkat, tapogatózó esztétikai-kritikai rendszer-teremtésünket, axióma-építkezésünket jelenti, mint az „egykori” (hiszen gyorsabban érünk, változunk, az emberélet valóságában mégis csak az idő foglyai vagyunk) ellen-realista romantika-felfogásunk. Ma már képesek vagyunk Jókaiiban megérteni az ideálok és eszmények költőjét, aki maga is mindig megújulni volt képes, mint Sőtér István jellemezte. És látjuk benne, műveiben azt a feudális nemesi és polgárosodó Magyarországot, tehát azt a realizmus-féleséget, amit Barta János hangsúlyoz benne, szemére vetve megannyi fogyasztását ebben a tekintetben, mint annyian mások is Barta előtt. Megértettük tehát az „élő” Jókait, elismertük írónak, élő hagyománynak, s ha csodákozunk is népszerűségén, amely bizonyos rétegekben szilárdabb, tudomásul vettük az igényt, szociológiai nyelven szólva a „keresletet” erre a fajta irodalmiságra, még ha egyesek fanyalogva gondolnak is erre az olvasói izlésficamra.

Ezért kell beszélni róla még, itt kezdődik a ma Jókai-problémája, itt kell közbeszólni. Valóban izlésrenyhéségről van szó, vagy a még nem értett, nem mindenkihez eljutó Jókai-titokról? Az átlagolvasóval aligha lehet vitatkoznivalónk, hiszen a Kritika c. lap statisztikai közlése szerint a legtöbbet kiadott, a legnagyobb példányszámban elkelt, tehát feltehetően olvasott írónk. Jókaival szemben inkább az úgynevezett „művelt olvasó”, a hivatásosak egy része, a modern világirodalomhoz szokottak vagy egyszerűen az olvasásban elfáradtak, akik nem

„érnek rá” befogadni, odafigyelni, ráérezni, akik nem szeretik, ha háborgatják begyakorolt sémáik rendjét (pedig Jókai a maga múlt századiságával ezt teszi), akik, aligha észrevéve, enyhe sznobssággal, ingerülten fordulnak el a „furcsa” elbeszélőmódtól, Jókaival szemben inkább értelmiségi rétegek részéről érezni ellenszenvet. Ki tudja, miért? Talán előítéletek miatt, talán a múlt szándékos vagy mechanikus eltörlése miatt, az érzékenység és figyelem tompulása következtében, valamiféle szánalmas biológiai előregedés és lelki megkérgesedés jeleként. Vagy egyszerűen úgy gondolják, hogy kiment a divatból, és vérbeli kispolgárnál illő tagadni, ami nem divatos, és lelkesedni kell azért, ami modern.

Jókai ma is nagy művész, ma is hat. Jókai művészete örök, mert nem volt soha „divatos”, mert mindig igényeket elégített ki, mindig „szolgált”, kérdésekre adott feleletet, teremtett, álmódott, gyógyított. Változhatnak még a minősítő címek, találhatunk ki új kategóriákat, fogalmakat, amelyek szerint megnevezüük helyét az irodalom történetében, aktualizálhatunk belőle részleteket, dicsőíthetjük, vagy hidegen tisztelhetjük, de mindenképpen becsülnünk kell, soha nem tehetjük meg, hogy kitagadjuk, megsemmisítsük. Csak önmagát semmisíthetné meg, ha élne még. Jókait csak Jókai homályosíthatja el. Egy oldala a másikat, egyik témája az éppen fontosabbat. Ez a fajta művészet örökké lesz, volt, van. Hogy miért, azt talán sikerül megértenni Jókai világnak bekalandozásával.

A lévita

A Jókai-nemzedék egyik nagy szereplehetősége. Mindannyian hittérítők, eszmetérjesztők, prédikátorok, szócnokok, a szó eszményi, kultúrmissziós értelmében, a magyar nemzeti eszme „papjai” voltak, vagy szerettek volna lenni. Őszintén, minden érdek, egyéni karrier szempontok mellőzésével. A század kollégiumaiban, iskoláiban is erre a népszolgálatra készítették fel az ifjakat, többnyire nemes ifjakat, jogi és papi fakultásokon nevelték a jövőndő magyar nemzet vezető értelmiségét, a valóságos és megteremtendő középosztályt. Minden szellemi foglalkozás összefüggött azzal a nagy történelmi feladattal, amelyre e korszak magyar elitjének vállalkoznia kellett. Polgárság, polgári értelmiség hiányában a középnemesség és parasztság soraiból kiművelt „emberfők” egy maroknyi csoportja tölti be a felemelő, végtelen lehetőségeket nyújtó, sok teremtő munkát kínáló történelmi szerepet. Ők azok, akik leghamarabb meghallják a párizsi utcák zaját, értően figyelnek fel a Convent vitáira, az új történelem kezdetére. Ez a láz az élet lobogása volt a halott köznapi egyformaság merevségével szemben.

Jókai emberi alkata, az annyiszor emlegetett ábrándossága, kékszemű szelidsége, tiszta erkölcsi csigája, egész lelkisége magában hordozta ezt a papi mentalitást. Tele volt nevelő, felvilágosító, embermegváltó és erkölcsöket javító „lévita” szándékkal. Festett, rajzolt, verset írt. Tájat és embert varázsolt papírra. Lelkeket és istenségeket idézett fel vonalakkal és színekkel. Ez a szelid szem és alkotó kéz egy született szentnek, őszönös askétának, hivatott istenszolgának, a lévitának szeme és keze. Jókai nem is alkothatott volna másképpen, mint ahogy képzelete, nyelve szót, elbeszél. Nem teremthetett másféle alakokat, csak jókat, szelideket, eszményitetteket, mert az emberiség célja, nemesedése, távoli üdvössége érdekelte, foglalkoztatta. Papi és nem annyira művészi indulat ereje éltette ezt a megvalósulásában mégis annyira korszerű, fennkölt művésziséget. Ha nagyvonalú gesztussal, századok messzeségéből azt mondjuk a reneszánszra, hogy minden tevékenységet, államalkotói, társasági életformát, természetesen a művészet minden területét magas fokú artisztikus művészséggel élte és formálta meg, ha egyetlen minősítéssel megelégszünk, amikor művészi korszaknak nevezük a reneszánszt, és azzal a hittel tesszük ezt, hogy nem vagyunk, és nem vagyunk egyoldalúak, akkor talán nem túlságosan erőltetett és nem túlmerész, ha valami hasonló közösségi mentalitást, intellektuális és lelki azonosságot próbálunk meghatározni Jókai nemzedékében. Hiszen ennek a nemzedéknek, a nemzedék legjobbainak szándékában, tetteiben, élete és pályája során kiáltó elhivatottság-érzést, szolgálni vágyást tapasztalhatunk. Nagyszerű korszak nyílt meg a XIX. század elejével, a reformok, társadalmi lehetőségek, a sorsalakítás mindenfajta tehetséget irritáló kora.

A közéleti tevékenység furcsa, formális vonatkozásban jelezte a nagyonis lényeges, tartalmában elvitathatatlanul társadalmi következményű vállalásokat. Ha jellemezni kellene a „fórumokat”, amelyen a köz ügyei hangot kaptak, látszólag folytak, eldöntettek, azt mondhatnánk, hogy a kisebb-nagyobb közösségekhez szóló beszédek, a fennköltségükben is fenséges jelentőségüket hangoztató ünnepi „szózatok” és „szentbeszédek” templomi szószékekről és országgyűlések, meggyűlések szónoki emelvényeiről irányították a közvéleményt, tájékoztatták és mozgósították a gyülekezeteket. Jókaiiban erőteljesen élt a „hivatás” érzete, megfogant benne a lévitaság nosztalgiaja, jelképes értelmű szerepe. Ahogyan korban és politikai időben sorra születnek témái, előrehaladunk regényvilágában, egyre több papi alakot, papi dilemmát vehetünk észre bennük. Az „eszményi” téziseket, a morális mondanivalót mindinkább lelkipásztro-

rok és nem politikusok szájába adja. Részben Jókai életkorának, öregedésének is betudható ez, több érzelmi szál kapcsolja az induláshoz, az eredetileg elképzelt hivatásérzethez, a nemzet-nép-szolgálat eszményi megvalósulásának ehhez a szerepéhez. A „léviták”, papok fel-feltűnése, olykor főhősként is, kapcsolatban van a politika elsilányosodásával, eszménytelenedésével, vagy azzal a légüres térrel, amit minden közéleti érdeklődésű ember megszenvedett a Schmerling-korszakban, majd a kiegyezés utáni évtizedekben. Lelkileg kell kibírni a kor hanyatlását, ellenállni a romlásnak, meg kell keresni a legjárhatóbb utat a megtisztuláshoz, emberi értékek megőrzéséhez, és ennek megfelelően hitt jobban a kor a lélek vezetőiben, a lelkipásztorokban, papokban. A „lévitaság” egy sokszorosan veszélyeztetett korszak missziója, jelképes vezetői szerepe, magatartása.

Gazdagok és szegények. A Jókai-regény mindinkább egyszerűsödik, gazdagokra és szegényekre kezd oszlani az egységesnek vagy a történelmi rendek alapján megismertnek hitt nemzet. A pénz szerepe előtérbe kerül, a kereskedő és iparosodó társadalom nem szégyenli már a gazdagodást, pénzszerezést semmilyen módját. A társasélet befogadott alakjai a pénzügyletekkel foglalkozó tőkésék vagy újjgazdagok, nemesek és alig leplezett szélhámosokkal vagyont gyűjtő szellemi, szabadfoglalkozásúak. Már nem szégyen a pénzről beszélni. Nem illetlen dolog a napi szükségletek kitergetése a szalonokban sem. Jókai annyiszor emlegetett és kétségbevitte a korszerűsége, „modern” iránti érzékenysége ezekben a rugalmas témaváltásokban is nyomon követhető, igazolható. Széthullik egy világ, amelynek ismert, megszokott szerkezete volt, és megszületett helyébe valami különös, dologias, tárgyokban megjelenő társasági kapcsolat, a pénz fétise révén szabályozott, osztott életforma. Jókai beszél minderről. Igaz, úgy tűnik, csak a romantikus meséket eleveníti meg gazdagodásról és elszegényedésről, a vagyonnal járó emberi magatartásokról, erkölcsi hibákról, bántásokról és nemességről. A gyorsan felismert, tapasztalt változás emlékeztethette Jókait a régi társadalom megélhetési problémáira, rezonált ábrázolásában a romantika megszokott történeteire, visszatértek nála is a jóság és gonoszság eszményi és torz alakjai, a morális kenetesség, könyörület és szeretet morálját természetesen elismétli ő is, de ez a hasonlóság távoli marad, a Jókai-világ valójában a kor hihetetlenül atonális megéklése. Jókai ilyen romantikusan eltúlozottnak, diszharmonikusnak érzelmi saját korát, a kapitalizálódó, gazdagodó-szegényedő nemzetet. Ma azt mondanánk, hogy groteszket ad, vagy illúziós mesét, látomást jóról és rosszról, hogy nem is akarja objektíven ábrázolni az embertelenséget, a jogtalanul torz, eltévedt valóság kifejeletét. Írónak, művésznek joga van ehhez.

A témaválasztás együttjár bizonyos ábrázolásbeli szelekcióval is. A gazdagság és szegénység szociális helyzeteit nem titkolt moralizmussal írja le Jókai. Ismeri a környezet emberformáló hatását, a nyomor és pompa polarizáló erejét. A „gazdag szegények” természetesen lelkiükben, emberségben gazdagok, míg annak valóban vagyonos gazdagok, akik a világ legszegényebb, legszánandóbb emberei. És ez az éles kettészakítottság már lényege lesz a valóságnak. Jókai regényeiben két részre oszlik a világ, kétféle embertípust lát vagy tart meg benne, lelkiekben és anyagiakban élőkre, kiválóakra, vagy a kétfő iránt külön-külön, többnyire egyoldalúan fogékonyakra. Rokonszenve a szegényhez húzza, de mindenképpen a tisztához, egyszerűhöz, a gyengédhez, ha nem is okvetlenül a gyengébbhez. Bár politikai múltja, forradalmi cselekményei, 48-as demokrata meggyőződése okán feltételezhetnénk joggal ennek a rokon-és ellenszenvnek társadalmi fogantatását. Jókai maga hivatkozik is, 48-ra emlékezve, a közép-nemesség szabadságharcára a konzervatív arisztokráciával szemben.

Szeretet-zsoltárok. Miről is szólhatna másról a „lévita”, mint a szeretet morális parancsáról, emberi szívekről, érzésekről. A nagy Jókai-tragédiák érzelmekből fakadnak, érzelmi megtisztulásban oldódnak fel. Ilyen szempontból is rendezni lehetne Jókai történeteit, lajstromozni lehetne hőseit, regényeinek cselekményét. Szívekről mesél, zsoltárokat zeng el, áldó és átkos fohászokat az emberi szívről. Időrendben és életmű-felépítésben is, a művek keresztmetszetében is fellelhetők a különböző érzések, szívek típusai. Beszél az anyai, a gyermeki szívről, a férfiszív felelős, nagy tettekről törő vágyairól, a nőhöz kötődő, szerelemmel telített vonzalmairól, és mindenek előtt sokat ír a honszeretetről. A szív mindig együtt jelentkezik az érzellem tárgyával, amely többnyire az ember, a haza, közösségek és eszmék szeretetleltéte méltósága. Ez árulja el leginkább a Jókai-művek „szív”-témáinak értelmét. A szeretet mindenkor ragaszkodást, megértést, valamiért való és valami ellen való szeretet benne a szívek zsoltára.

A szívek nagy regénye és drámája, vagy ha úgy tetszik, felfogható a szívek nagy eposzának is *A köszívű ember fiait*. Jókai naiv jelképrendszerében, mint általában a romantikában, az emberi jóság, nemesség az alapvető tulajdonság. Minden más, ettől eltérő, valami rendellenesség, a külső gonosz erők játéka. A szeretet, a világ szerelme, kiterjed mindenre. Elsősorban a világ megismerését és birtoklását jelenti. De gondoljunk csak Jókai rajongó leírásaira, tájképeire, ízes, anekdotikus jellemzéseire. Mennyi érzelem, ragaszkodó és csodát szemlélő ámulat van bennük. Megismerő és befogadó szív. Ez a Jókai-jellemek alaptulajdonsága. És ugyanez az is drámájuk forrása, tragédiák, bűneik, elkárhozásaik indítéka. *A köszívű ember fiait* a szabad-

ságharc regényének is szokták nevezni, éppen mert a fiúk sorsa, életük elrendelése és változása, jellemük alakulása, amikor választásra kényszerülnek, lázadni a parancs ellen, amely értelmetlen, embertelen, és engedni természetük emberiséges hajlamainak, a nemzeti nagy küzdelem, lelki háború idejére esik. A jellemek próbájára alkalmas esemény az ilyen nemzeteket, tömegeket mozgató, eposzi küzdelem. De nem elég általában, elvontan csak a harc. Ennyi talán megfelelné romantikus lovagregények igényének. A „szív” természet eszményeiben árukkodik, másokhoz való viszonyában mutatkozik meg.

A regény azért is jó modellje Jókai szív-szimbolikájának, mert nem egyetlen gondolatot akar jelezni. Úgy ábrázolja a viszonylatokat, mint amelyek között nem is olyan könnyű eligazodni, mint nem egyértelmű dolgok, kapcsolatok összességét. Könnyű volna megítélni az öreg, haladókó Baradlayt, „kőszívéről” ítéletet alkotni, amikor görcsös, utolsó életakarátával azt kívánja, hogy a föld álljon és ne mozogjon. Hogy fiai az ő nagy művét építsék tovább, a Baradlay család felemelkedésén, dicsőségén dolgozzanak, még akkor is, ha ez eszelen vállalkozás immár, és szembekerülnek általa a nép nagy ügyével. Mert a kőszív egyúttal kőakarat is. Kinek ne imponálna az akarat ekkora monumentuma, ha nem a romantikus, álmodozó, az emberiséget szolgáló készülő Jókainak? Nemcsak megtagadni kell tudni az elfogult, konzervatív eszméket és cselekedeteket, de meg is kell tanulni belőlük azt, amit lehet. Ebben az esetben a szív sugallataihoz példaként szolgál a halálban is imponáló erő, az érzelem keresztül vitelének konok, fanatikus szándéka és hite.

Jókai az ötvenes évek végén beszél arról, hogy már több éve az angol regény, realizmus híve. Dickens, Thackeray-re gondol, emlegeti a francia romantika divatos szerzőit, Victor Hugót és Sue-t is. Az angol realizmus életszerűsége, lírai poézise ragadja meg, mint kortársait általában. Ennek a szemléletnek a szelleme, elbeszélő modora áll a legközelebb puritán lelkéhez, lévitaságához, és ő — vele együtt szinte az egész magyar irodalom — úgy érzi ekkor, hogy a magyar olvasó lelkét is ez a visszafogott, a szenvedést, nyomort humorral enyhítő, feloldó irodalom felel meg a legjobban. Nevet is találnak az irányzatra, erősen morális tartalma, szelleme miatt erkölcsi iránynak, regénynek nevezik el. A romantikus tézis-költészetől nem idegen ez a fajta realizmus, de megfelel a kor eszményeket sugalló, nevelő célzatosságának is. Jóságot hirdet, az Isten művét kell az embernek vagy az Ember fiainak folytatniuk. Könnyedén, nem mítoszt teremtve „kapsol” be minket a bibliai teremtés-mítosz légkörébe, így, ilyen egyszerűen, egy-egy megjegyzéssel, utalással, amikor a „kőszív” fiakban megváltódásáról beszél, utalva az emberré vált isteni fiú mítoszára, mert minden ember az Embernek fia, s követnie kell annak példáját, tehát az istenségét, Krisztusét. Berend Iván mérnök, a modern, ipari korok hőse, az úgynevezett kapitalista tárgyú Jókai-regények miliójében fogalmazza meg úgy ezt a lelki-isteni parancsot, hogy el kell hinnünk, a tudós sem tesz mást, mint Isten természeti művét, a csodák mélyeit, térségeit alkotja tovább, tárja fel ezt a csodálatos isteni teremtet, és igyekszik utánozni azt. Pedig a mérnök nem lévita, de él benne is a lévitaság eszméje. Az ember jóságra, szeretetre, szolgálatra született, és a modern korokban, a munkával, tudással is csak egyet tehet, az isteni teremtet szolgálja, embertársai javára cselekszik. Berend Iván ugyanúgy magához emeli a munkásokban, Évilában, szerelmében és jóságában az emberiséget, mint bármelyik lévita, Úr-szolgája.

Csak ezzel a határtalan hittel, emberi bizakodással képes Jókai legyőzni az élet megannyi régi és modern veszedelmét. A Szörnyeket, a bibliai Leviatánt és Asmodájt, az öldöklő angyalokat, a megrontó démonokat, a szerencse, gazdagság álcába bújt kísértést. Egyetlen receptet tud, mond, zeng, szoltározva énekel: az ember dolga, hogy folytassa Isten művét. Jókai szeretet-zoltárai nemcsak imádságok, hanem emberi himnuszok elsősorban. Nem szabad hagyni, hogy a föld kipusztuljon, kihűljön az érzelmektől. A daltalan, ember nélküli világ halott. A föld, a teremtés értelmetlen emberek nélkül. A pusztaság ellen kiáltoz ez a modern lévita, a tudós, aki nem mond mást, mint az ember apoteózisát, modern szoltárokat, amelyek magukba sűrítik mindazt, amit elméletek, eszmék, tudományos fejtegetések nagy sokasága részletezhetne erről. Madách félelmére, a kihűlő, jéggé dermedő földről, íme, Jókai egyik, mindent legyőző, mert lenyűgöző költői válasza: daltalan világban nincs élet. Az ember ne engedje át magát az anyag uralmának. Hódítson és ne hódoljon be. A szeretet zoltáraiban kemény hadüzenet harsog a technikai civilizáció szédülete, tempója, felkapó, kavargó forgószele ellen. Vörösmartyról írja egy helyen: a költő az Úr prófétája. A művészetből, versekből, és persze Jókai költészetéből is Dávid király zoltárai szólnak, zengnek. Mi csak emlékeztőnek, nagy mesélőnek, legfeljebb a múlt krónikásának szoktuk emlegetni őt. Pedig, lám, mennyire a jövőre figyel és jelenre, mennyire él, lobog benne a prófétaság tüze, ha szemérmes lánggal is, szelíd mosolyába rejtve.

A „szebb”. A kritikák gyötörték, üldözték őt, különösen a realizmus divatja idején, amikor különböző elméletekkel igyekeztek helyettesíteni a művekben szinte keresztülvihetetlen valóságábrázolást. Jókainak nehéz dolga lett. Védekeznie kellett, tovább írnia, és önmaga előtt is elfogadhatóvá tennie mindazt, amit írt. Befélesztelte magát lelkébe az élbizonytalanodás

felelme, a bántó elutasításhoz nem szokott, őszinte és büntelen ember csömöre. Most önmagán tanulmányozhatta az erkölcsi ember eszméjének realitását. Ez a törékeny, nem kötekedő ember olykor bátor, megingathatatlan is tudott lenni. Igaz, miért is csodálkozzunk rajta, mi vitte volna Petőfi mellé 48-ban, és hogyan tudta volna átvészelni a bajt, a halál közelségét, bújni, menekülni, élni? Bizonyára megingathatták ezek a kritikák, de nem tarthatott sokáig a töprengés művészetének, írásainak hitelé felől — nagyon határozott, nagyon goromba, fölényesen durva, elutasító, különösen ha a Kakas Márton kíméletlen csípéseire gondolunk. Ez a keménység és határozottság mindenesetre bizonyítja azt, hogy Jókai tudatában volt írásai értékének, milyenségének, a stílusnak, amit művelt, követett. És még valamit igazol: képzettségét, magas szintű műveltségét kortársai körében. A mesélő, a szelíd Möricz fölényes, csúfolódó „világfi”, félelmetes irodalmi „viador” is tudott lenni, olykor gyanút fogunk, hogy nem pusztán védekezésből, hanem alaptermészetének megnyilatkozásaként. Az elutasító fölény, az önmagát mentő, megmagyarázó polémikus hang valódi fensőbbiség-érzést takar. Jókai lenézhetette értetlen ellenfeleit, bírálóit. És nemcsak azért, mert divat volt a „reformációs”, egymást szidalmazó stílus, hanem mert ismerte tehetségüket, fogyatékosságukat, talán ifjúságuk éveitől kezdve.

„Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen, részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak.” Csak a kocsmái dulakodás a jogos, „a csatatér leírása már nem az”, vagy „a részeg, a kéjenc csak a valódi emberalak? a hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennyne, a kloákák förtelme, a lebujok maszatja csak a realizmus? a virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus?” És végül: megcáfolhatatlan érv, az író joga, akarat, eszméje: „Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.”

A „szebbik” világ nem mindig kendőz, nem mindig van illúziós, öncsaló hatással csak az emberekre. A téma és forma önmagában még nem minősít. Jól érti ezt a romantika minden nagy írója, művésze. Meg kell találni az éppen aktuálisat, az emberek számára pillanatnyilag is fontosabb, mégis örök értékeket hordozó kifejezést. A tematika, anekdotikus, mesei forma, a szép elbeszélések nyelve, a csodás festés Jókai hitvallása, költői-humanista ars poetikája. A magyar történelem évtizedekig tartó borongó aktualitása mellett van az európai romantikának egy állandósult pesszimiztikus vonulata, konvenciója. A byronizmus ez, amely benne él, mérgez és gazdagít minden múlt századi intellektuális alakot, ifjúság és elmúlás dezillúziója. A század lelki betegségének tartják maguk az alkotók is, akik éppen ennek a hangulatnak a legyőzése érdekében „énekelik” ki a világfájdalmat. Kimetszeni a lélek bajait, fekélyeit. Elűzni a betegséget, amely megutáltatta az ifjúság legértékesebb részével az életet, elvette tőlük az ábrándokat, hogy mint ördögi kísértő: kétségbeejtse őket a valósággal, az emberek önző érdekeinek eltűlésével. A kiábrándulás „gyógyítására” többféle módszerrel próbálkoztak a korszak költői, írói. Volt, aki a várakozás lefokozásával vélte kivédni ezt a csalódás-hullámot, amely elborította Európát. Voltak mások, akik az analízis tudósi módszerével igyekeztek bemutatni a rémeket, a halál, bukás, elmúlás, eszmények eltorzulásának „természetét”. Vigasz, gyógy mód. Lázasan keresték a csodaszereket. Természetesen elsősorban az irodalomban, hiszen a „betegség” szellemi természetű, és a filozófia most az irodalomtól kérte vissza, amivel sikerült kétségbeejtenie, megfertőznie. A romantikus, német idealista filozófiára gondolunk, és arra az ürre, hiátusra, ami követte ezt a kiábrándító „szintézist”, a hegeli rendszer hidegségére, merevségére, kielégítetlen válaszaira.

Jókai felelete a byronizmusra igen egyszerű. Nem akarja túlságosan megterhelni az embert. Nem akarja kísérleti tárgyá tenni a lélek teherbíró képességét. Szereti és félti annyira, hogy ne kockáztassa a kudarcot. Eleve óvja, védi, bepólyálja az örömből, jóságba, derűbe, fénybe, az élet „szebbik” felének melegébe. Szentirmay Rudolf elzarándokolva Rousseau sírjához, megtisztult, magába száll, Byron halála után nem szabad halni, a hűség csak megrendítő példa lehet az élet hűségére. Az ember felelősségre született, munkára, hasznos tevékenységre. Csak az unalom, tehetetlenség öl. A munka megment, feltámasztja a legfásultabb lelkeket is. A beteget a fény, meleg, napsugár, jó levegő gyógyítja. A lábadozó ember már tudja: mit jelent megmenekülni a sírhideg halálból. Tanulhatott Jókai a világirodalomtól, a klasszikus bölcseléstől, amely csak az élet derűs óráit tartja számon. A magyar vidéki élet anekdotikus gondtalansága nem „bearanyozása” a valóságnak, hanem meglátása, rabul ejtése a derűnek, a görög könnyűségnek, életörömnek. Talán ezért is alkalmazza olyan kirívó kontrasztként a katasztrófákat történeteiben, hogy még jobban kiemelje az öröm, szépség megőrzésének felelősségét.

Az idő varázslója

Nem tudunk az „idő” fogalma nélkül Jókairól beszélni. Hozzátartozik művészetéhez, a korhoz, a romantikához. A Jókai-irodalom sokat elemelte a meseíró technikájában is az időt, témakörének emlékvilágát. Varázsló volt, a múltat jelenbe idézte, és a jövőt olyan élőnek láttatta,

mintha hatalmas volna az idő fölött. De éppen ez a varázs, a művészet hatalmas oldja el Jókai világának idejét a konkrét valóságtól. Akármiről is ír, történelemről vagy a fantasztikus leendő, illetve lehetséges világokról, voltaképpen mindig a jelenben, saját jelenidejében marad. Ez a varázslata. Ezért varázsló. El tudja olykor hitetni, hogy máshol jár velünk, eltávolított hétköznapjainktól, pedig mindig mindannyian saját időnkben maradtunk, mint Jókai maga is. Sohasem volt igazi múltideje, történelme, mint ahogyan nem akart fantáziában távoli jövőbe utazni. Verne „találmányai” legfeljebb arra lettek volna jók a számára, hogy segítsenek neki, az embereknek élni a jelenben, önmaguknak szebbé tenni valóságukat.

Végtelenben gondolkodik. S ha végtelen a múlt és a jövő, vajon megragadható-e valamelyik pontját? Elérhető-e egyetlen pillanat kiterjedésben egy-egy korszaket, konkrét történelmi helyzet, messzi jövő? Századok, tragédiák, örömök: futó, pergő képek csupán. A végtelen kifejezhetetlen, csak sejtelve van róla, és azért idézi, hogy biztatást adjon. Nem a történelmi dicsőséggel immár, mint a konkrét reformer-nemzedék, hanem a végtelenség filozófiai, vagy mondjuk „metafizikai” bizonyoságtételével, amely a jelen pillanatot is belekapcsolja az időbe. A múltidősség így éppen olyan optimista, biztató folyamat lesz, mint a születés, fejlődés, teremtés. Ezért varázsló Jókai. Ez a varázslatának lényege. És nem filozófiája. Mert nem marasztalható el filozófiai idealizmussal, hiszen „végtelenség”-eszméje erkölcsi hit, álom, az életet mindenestül vállaló moralitás.

Álmok. A romantikusok szerettek álmodni. Álmodni általában utazás volt valami biztonság vagy a szebb világ felé, látomásokban biztatott életük, megmentett valóságuk része, szépsége. A romantikus író tudatosan álmodik. Egy késői írásában (*Utazás egy sírdomb körül, 1899*) van is ilyen című fejezete: *Álmok és nemálmodok*, amely nyíltan vall erről a tudatosságról. Az álomban minden lehetséges. Ez vonzza az írókat, művészeket az álomvilág leírására, vagy legalábbis keretül felhasználására. Az álom: az idő ketrebe zárása egy percben. Mennyire fontos Jókai számára az idő. Túljutni, megtartani, elérni, kitartani a pillanatot, a percet. Ezt jelenti az idő egy pillanata. Tárnyak őrzését.

Mire jók az álom pillanatai? Jókai a mese aspektusából és mesei analógiával közelíti meg ezt a nagyon szokványos romantikus, mondhatjuk általánosítva is, művészi technikát. Az álomban a „gyöngye vitéz lesz”, a szegény gazdag, az elnyomott szabad. A mondatok az ő költői fejtegetéséből származnak: „álmban a szegény dúsan lakomázik”, „álmban a rab leveti láncait”. És ez utóbbi a kortárs-érzelem tipikus kifejezése. Egy nemzedék mozgalmainak, eszméinek foglalatja. Minden ezért a szabadsáért történt, történt. Az emberek általános társadalmi felszabadulásáért, nemzetek szabadságáért, még „patetikusabban” (?), Petőfi versében, a „világszabadságért”. Menekülés és védekezés. Ugyanez vonatkozik erre a műfajféleségre, mint a mesére. Pedig az álom maga nem műfaj még, viszont azzá válhat egy arra termett művész tollán, ecsetjén. Nem véletlen, hogy a valósággal meghasonlott korok és művészetek nyúlnak az álom-témához, vagy nevezzük most már így, az álom-technikához. Jókait felfedezi, idézi a XX. század szürrealizmusa. A mese — írta Lukács György — korrigálja a valóságot. A mesében minden lehetséges, a lehetetlen is megvalósul, az erőtlen is győzhet. Transzponálhatjuk ugyanezt az álomra is. Jókai definíciója a művészi álomlátásról így szól: „Az álom nem igaz, de igazságos.”

A „franciák”. Szükségük is volt az álmokra. Petőfi, a márciusi ifjak leendő gárdája készülődtött valami hallatlan tette, jövőre, amit egyelőre csupán megálmodhatott. Történelmet olvastak, tanultak, hogy majdan történelmet alkothassanak. Olvasták a francia forradalmat, hogy ne érje őket készületlenül a forradalmi feladat, aminek az időpontjáról, indulásáról, kezdetéről még aligha lehetett képzetük. Az egész század mozgásban volt. Állandó hadi készültségben, Napóleon nagy seregeinek vonulása óta mindennaposnak hitté a csapatok érkezését, távozását, a forradalmi táborozás természetes holnapjukat jelentette. Minden európai eseményre figyeltek, minden tüntetés, vita a vihar közeledtét, kirobbanását sejtette, a vigyázó szem most újra Párizsra tekintett. Részben német újságok híreinek, cikkeinek közvetítésével, de eredeti franciában is jutott el hozzájuk a polgárosodás eseményeinek eszmei és mozgalmi története, napi krónikája. A *Nábob* forrásairól, miliórajzáról vallja Jókai, hogy annak párizsi jeleneteit francia újságokból, könyvekből vette át, illetve azokból merítette a konkrétumokat és a légtört. Természetesen ez a „franciáság” nem adalékok és nem pusztán tárgyi ismereteket jelez, hanem politikai-eszmei hovatartozást. Amikor franciáknak vallják magukat, akkor nem tesznek kevesebbet, mint hogy elismerik forradalmi készségüket, szándékukat. Jókai emlékezik barátaira, kortársaira, találon jellemzi külső, belső tulajdonságaikat, meglevendenek előttünk a márciusi fiatalok „különcködéseikben”, emberi formájukban. A sok érdekes részlet, a gesztusoknak és ruházatkodásnak, a szokásoknak és mániáknak félig humoros megidézése újra csak a Jókai-féle varázslat hatása alá von minket. Mintegy „feltámasztja” ezt az ifjúságot, és a kort is, amely ilyen fiatalokat teremtett.

A kor érezte Európa közelségét, mégpedig az akkori legmodernebb Európáét, a szellemi és gazdasági, a társadalmi és kulturális élet vonzó, modern, nagystílusú világát. Ezért volt min-

denki „utazó”, ezért járták a világvárosokat, a modern kor civilizációs központjait. Bécs szűk, vidéki, elmaradott, bigott császárváros lett a nemzedék szemében. Különben reális politikai szerepe, a szentszövetségi reakcióban, valóságosan is azzá tette. Bécs: az arisztokrata ifjak valamikori társadalmi székhelye volt, de megfordultak utcáin, mulatóiban, üzleteiben a nemesi ifjak, hölgyek, a polgári réteg tehetősebb tagjai, mesterlegények és ünnepi kirándulók. Akit fojtogatott már a feudális világ áporodott légköre, igyekezett tágabb, szabadabb „levegőt” keresni, ahogyan Zilahy Károly írta a hatvanas években, Svájc szabad hegyi levegőjét, amely egészségessé növelte a svájci szabad kantonokat, majd Londont, iparával, üzleteivel, lenyűgöző szervezettségével, rendjével, és végül a bohém, csillogó, mégis könnyed, elegáns Párizst.

És mennyi mindent jelzett ez a külső megjelenés. Petőfi új divat-hóbortja, amely magyarsága mellett nem nélkülözött némi extravaganciát sem. Lauka ruházkodása, Bérczy „angolos” külseje. Mint a francia romantikusok piros mellénye vagy a byroni kihajtott ingnyak, mindez vonzalmat, hovatarozást, külsőségekben is megmutatózó tüntetést mutatott bizonyos irányzatok, a polgárosodás eszméinek Európa-szerte elterjedt változatai, intézményei mellett. És meg kellett említeni az intézményeket, mert hiszen a színház, löverseny, majd a vígadó újabb és újabb társas összejövetelekre adott alkalmat, amely a kevés nyilvános estély, szalon miatt különös fontosságra tett szert a fiatalok körében. „Mi többiek mind franciák voltunk.” A márciusi forradalom vezérkarát ez a franciáság jellemezte.

Észarisztokrácia. A Jókai által szerkesztett *Életképek* egyik izgalmas, áruklódó programcikkének címe is ez. A polgári korszak kezdete divatosá tette a nevelési elméleteket, műfajban a nevelés-regényeket. Érthető ez, hiszen új embertípusokra volt szükség az új valóság építéséhez vagy éppen a forradalom előkészítésére. Egy egész korszak, több évtized előzte meg a klasszikusnak nevezett, francia polgári forradalmat is. A XIX. század magyar romantikája, rohamosan terjedő eszmehullámaiban a felvilágosodás tézisei, hitvallása árasztotta el a haladásra magukat elszánt kultúrákat, értelmiséget. Jókai „nemzedékről” beszél, mint máshol új-Németországról, szinte minden nemzet fiatal-országáról hallani, a szabadság az eszményük, de a tudás, tudomány is, büszke a magyar nemesség egy részének érettségére, amely a nemesi előjogok lemondásában nyilatkozott meg, elhagyták a y-grecet, családneveik y-jait cserélve ki i-re. „A szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást, a haladást szolgáltam híven” — írja Jókai visszaemlékezéseiben. És joggal, nem szépitve szerepüket írhatta ezt le. Valóban ott voltak az „ébredés korának” (ugyancsak az ő kifejezése) centrumában és vezetői között. A magyar forradalom és szabadságharc kezdeményezői még mindig a felvilágosodás eszméire, nagyszerű ideáira gondoltak, amikor meg akarták szervezni, kiharcolni, felépíteni az Ész államát, társadalmát. Lemondani a feudális, születési kiváltságokról, és élni a megszerzettel és megszerzhetővel. Ez volt a felvilágosodásból leszűrt tanulság, mindenki részére elfogadható, érthető elv, harci jelszó. A gőgös, buta arisztokráciát váltsa fel végre az értelem nemessége és fensőbbisége.

Természetesen volt ebben az elgondolásban nagy adag naivitás, forradalmi-politikai diletantizmus. De eszményi szépsége nem tagadható meg. Ugyanakkor ezek az idealista forradalmárok cselekedni is készek voltak, amikor eljött ennek az ideje. Hittek az eszmék, meggyőződések, hitek erejében. És nem oktalanul hittek. Tudták, történelmi tapasztalataikból ismerték az eszmék mozgósító, tömegekbe hatoló erejét, világot átforgató hatását. Virrad — hangzott a jelszó — az új korszaknak, új hajnalnak új ideálokra van szüksége. Jókai a tanúságtévő: emlékezéseinek vissza-visszatérő szava, a „láttam”, „éltem” az eseményeket, a kort. A szellemvilág harcolt a súlyos anyagi valósággal. Gigászi küzdelem volt ez. A „szellem lángfegyverei” győztek a kövilág ellen. Jókai metaforáiban az anyagi valóságot is megmozgató, a természeti erőket, vagy akként szilárd társadalmi valóságot „kő”-kemény rendiséget hívta ki ez a lángfegyver, a szellem, az eszme, ész. Regényeiben sokszor ír erről, ábrázolja a gigászi küzdelem, és a hősokeket, akik végbevitték ezt a nagyszerű fegyvertényt. A Nábob Szentirmayja vagy a már tiszta, erkölcsi emberként született Kárpáthy Zoltán, vagy az elbukó, hősként küzdő, lelkesülő Jenőy Kálmán, de még a valóban természeti titokkal, elementáris erővel viaskodó Berend Iván is ezek közé a híroslak közé tartoztak. Jókai elfeledhetetlen emlékei maradnak ők.

A szellemi örökben való bizonyos cikkeiben, fogalmi rendszerben is kitűnik. A felvilágosodás mélyen átítatja a kor műveltségét. Nemcsak tudományt értenek, keresnek benne, hanem emberi érzéseket is. Nekik egy volt Rousseau és Voltaire, az enciklopédisták és a szentimentálisok emberképe. Össze tudták egyeztetni Goethe klasszicizmusát, fausti és wertheri romantikáját a kanti és Kant-kategóriáival. Jókai többször emlegeti ezeket a Kanttól származó fogalmakat, és hisz is egyfajta kantiánus logikai folyamatban: amikor például megkülönbözteti, majd egymáshoz kapcsolja, logikai láncszemként az ítélő erőt, a képzelő erőt és az emlékezést, akkor visszfényt látjuk csillogni esztétikai programjában is a kanti eszmerendszernek. Erkölcsi embere, az értelem erejében való hite, ha nem is közvetlenül származtatható valamiféle filozófiából, mondjuk Kanttól, kétségtelenül mutatja felvilágosodáskori fogantatását, nosztalgikus forráskeresését, amely az értelem és érzelem századába nyúlik vissza, a polgári, azaz művelt, civilizált, erkölcsi

érzékkel rendelkező új embertípus kifermálásának kezdeteihez. Abba a XVIII. századba, amelyben még új volt az emberformálás gondolata, és a benne való hit, meggyőződés. Amikor természetes útnak számított a meggyőzés és nevelés útja, a „felvilágosítás”. Jókaiék lapjai mindenesetre vállalták a magyarázatot. Akartak és szóltak is az emberekhez. Közérthető nyelven, anekdotikusan, ha így kellett, de mindenkihez el akarták juttatni a felvilágosodás eszméit, a haladás bátor gondolatát és küzdelemre biztató szavát, regényeikben, műveikben is.

Az „ébredés kora” volt ez a magyar történelemben, de Jókai életében is. Esmélésükre többször vissza-visszanéz, különösen a 90-es években, a társadalmi kilátástalanság dekadens évtizedeiben. A messzire távolodott szabadságharc felmagasztosult részben, másrészt pedig „helyre állt” a szerepek jelentősége, a benne résztvevők önértékelése. A múlt általában felnagyít, megszépít. Jókai emlékei „kisebbitők”. Aligha van példa arra, hogy a nagy eseményekben, forradalmakban vezetőszerepet játszókat bagatellizálnák saját tetteiket. Már nem volt szüksége Jókainak a késő mentetegetőzésre, inkább az öregember önróniája mondatja vele az önkicsinyítő sorokat: „vezettem és vitettem”. Senki talán jobban nem jellemezhetné Jókai szerepét az Új Magyarország eszméjének megformálásában és kiküzdésében. „Végigélttem egy nemzet újjászületését, a mesés harcokat, a mámorító diadalokat, a kétségbeesett elbukást, a szívós ellenállást, a világháborító reménykedést.” Az idő varázslója örökkétartóvá varázsolja a pillanatot.

Ha nem tudta megtartani, utána megy az időnek, amely számukra a szabadságot jelentette. A „fehér hattyú” Jókai romantikus szárnyalásának égi tükörképe. Elméleteknél többet mond ez a költő, versbe kívánczó kép. „Nézzétek azt a fehér hattyút, mely a szabad égben oly szabadon repül melegebb táj felé. Nem a szülőföld — a szabadság a haza. Ahol szabadság van, ott van a mi hazánk. A börtön nem haza, ha arany rostély van is ablakán. — Jertek el innen, hadd omoljon össze az apai ház, hadd teremjen küszöbén vadvirág, hadd legeljenek utcáinkon nyájak, ne nézzetek vissza, törüljétek ki a könnyet szemetekből . . . — Nagy a világ. — A sír még nagyobb. — Egyik vagy másik majd csak ad hazát. — Nézzétek, mint repül az a fehér hattyú! . . .”

A megigézett valóság

Jókai mindig önmagáról és a haza sorsáról beszél, ír, a magyar valóságot szeretné bemutatni, sőt, felmutatni a világnak. Csak a romantika kora teremthet ilyen örületesnek tűnő, szinte reménytelen, naiv hitet, ambíciót. Vagy, csak a XX. század embere előtt ilyen lehetetlen ez a gyermeces vállalkozás? Hiszen, minden különössége ellenére, kis nemzet, kis nép, most kezdő irodalom, az ismeretlenség és érdektelenség ellenére, Jókainak sikerült ez a naiv terv. Általa ismerte meg a világ azt a nemzetet, amely a 48-as európai forradalmak egyik bravúros epizódját vitte véghez. Regényeiből tudta meg a világ, hogy van egy különös ország, amely az úttalan vadon helyett úttalan pusztaságokból, délibábos és üdezöld rónákból, egyszerre vonzó és ingoványos tájból áll. Szótlan, indulatos, majd hirtelen megszelídülő emberek élnek benne, akikben annyi meghitt csend, finomság rejtőzik, lappang, mint a világirodalom legérzékenyebb hőseiben gyűjtvéve.

A magyar tájak majd csak a szimbólumokba mentő modern korokban lesznek ilyen megéjtően csodálatosak, festményeken, aranyos színekben, tükrözésekben, a kép gyönyörűségének megértése révén. Amikor ez lesz a szépség törekvése: napfényt, határtalan messzeséget, fás, zöld-puha ligeteket festeni, felolvadni a csillogásban, és beszélni a visszfényrel. Innen, a XIX. század impresszióiból származik majd ez a tájképi „filozófia”. Mindaz, ami az emberben megszólal, titkos hang, titkos beszéd, az isteninek a visszhangja, mint ahogyan a nap visszfénylik a tárgyakon és a tájon. Jókai egyik hősnője, a Nábob Fannyja mondja: érezni, ó, érezni, és élni! Ez a makacs program tölti be Jókai valóságát. Ezzel „igézi” meg képeit, ez az, amit „tudálékosan” képzelet és tapasztalás egységének nevez, amikor művészetének tulajdonságáról nyilatkozik.

Elbűvöli az olvasót, mert már korábban „elbűvölte” a valót is, amivel olyan rokonszenvesen megtéveszt minket. Nem a realistól irtózik. Beszéltünk már erről. Nem a romantika mindenáron való erőlködése a fontos ebből a programból, hanem az a „vigasz”, amit ő a „megköl-tés” fogalomban foglal össze.

A *felidéző*. A Jókai-irodalom rendszerezi a témákat, regényeit felosztja reformkori tárgyúakra, történelmi regényekre és természetesen korabeli valóságot bemutató, társadalmi művekre is. Általában nehéz ez az osztályozás, és mindannyiszor találkozunk különböző disztinkciókkal, árnyalásokkal. Összefolynak, áthallanak egymásba művek és gondolatok. Minden író megküzd az elkülönítés gyötrelmes munkájával, gondot jelent számukra az egyetlen nagy élmény annyi-féle feltörése, világra tolokodása, kitüremlése. Jókai legalább őszinte ebben a vonatkozásban is. Azt írja valahol, hogy mindazok az alakok, akiket felrajzol (festéssel is foglalkozott, ha életrajz-

írói szerint nem is akart festő lenni), emlékeiből felidézett alakok, emberek, ismerősök. Krudy fogja így előhívni, megidézni figuráit, sőt történeteit is. A nábob, a nemes és nemtelen zsánerek kavalkádjá nyüzsög, illetve szóródik szét a könyvek lapjain, mert hiszen nem tud vagy nem akar nagy katasztrófákról sem nagy tumultuózus színpadképeket felállítani. Öntudatos büszkeséggel vallja, hogy hősei, emlékei csak úgy, „hívásomra” jönnek. Őt szolgálgják, és nem Jókai van értük. Csak eszközök a mondanivaló számára. Ady „urasága”, a varázsló öntudata ez.

A táj, ország valami fennkölt színezésben tűnik elő, itt valóban eszményítőn fest. A sár-szimbólumot ugyan Jókai teremti meg a magyar Alföld képeinek változataként, de minden mikrovonás, aprólékos részlet „igézet” nála tulajdonképpen. Mint „igézés”, a legszentebb eszményi hősök, közéleti és magánéleti eszményképek kinagyítása is, a legpatinásabb és legcsillogóbb, a legünnepélyesebb olajképei, portréi ezek. Egy Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Flóra és Fanny arcképe, eszményi képe lehetne valamilyen reformkori, múlt századi galériának. Barabás esetje és egy költő anyagba átvihetetlen színezése így ad egy egységes új stílust, amely egyszerre vizuális és lelki dimenziókban éled meg. A Nábobról vallja majd néhány évtized múlva — amelyet mindig legkedvesebb regényei egyikének mond —, hogy az „őseredeti” magyar alakot, tehát a durva, pallérozatlan típust, a nemzeti karakter alapvonásait szerette volna benne megrajzolni, körvonalazni. Didaktikus, naiv, amikor arra vállalkozik, hogy bemutassa ennek a „tisztultabb alakját” majd Kárpáthy Zoltánban? Lehet, hogy ma előttünk annak tűnik, de Jókainak személyes tapasztalás, valóságos emlékek állnak rendelkezésére. A tanú hitele egyedül az övé, és előnyt biztosít számunkra gyanakvásainkkal szemben.

Aki átélte 48-at, aki részt vett az ország reformjaiban, egy új világ építésében, az nem felejteti el soha ezt a hőskort. Jókai is olyan mélyet szippantott a „közéletiség” levegőjéből, hogy ez a sűrű oxigén örök lendületet adott életének. Reményt, eszményt, bizakodást, optimizmust.

Öltető történet. Emlékezetből és múltból kell jövőt építeni. Jókai vallomása ez a történelmi tematikájáról és általában a történelmi regényeiről. Az aforisztikus, szellemes kifejezést Kazinczy Gáborról idézi: „A história a poézisnek nem guvernantja, hanem csak öltető szobaleánya.” A kulcsot kezünkbe adja maga az író. Így kell értelmeznünk reformregényeit, de minden történetét is. Poézis, költészet az ő anyaga, valósága, nem pedig a kosztüm, a történelmi, törökvilág vagy erdélyi világ, és az anekdotikus cselekmény, esetleg érzelmes szerelmes történet. A meseíró nem egyszerű elbeszélő, nem krónikás, riporter, újságíró, jóval több annál. Eszméket fogalmaz meg, az élet poézisét, szebbik felét, magát a szépséget, az erkölcsi jót és igazat, a szabadság érzetét fejezi ki. Úgy érzi: nincs ennél méltóbb, realisztikusabb tárgy. Neki van igaza.

Mindig ugyanazzal az emberi apoteozissal foglalkozik, bármi legyen is a konkrét téma. Amikor a „magyar előidőkről” ír, amikor a „politikai divatokról”, amikor úgy érzi, volt magyar pogány hitvilág valahol „bálványosvár” körül és idejében, amikor a janicsárok dicsőségéről és végnapjairól szól „krónikás” hangon, megejtő történetírói nyelven, nincs más mondanivalója, mint az élet szépsége, folytathatósága, az örök emberi poézis. Kezdet és jövő, örök mozgás és folytatás. Ez a „ne mozduljon a föld” konokságának és a „mégis mozog a föld” makacságának nagy vitája, mely végigvonul Jókai egész művészetén, pontosabban, amely keretbe zárja világképét. A jövő álmódója ismeri a körülötte egyre jobban elvaduló valóságot, a szerencse, siker, versengés buktatóit. Figyelmeztetőn int, példázatot mond erről, rádöbben a modern Midászok, „aranyemberek” belső diszharmonióira, az önkínzó boldogtalanságra, a veszélyekre, amit ki kell kerülni, megszünteni, ha új utakra indul, új életet kezd az örök vándor, a menekülő vagy kereső ember. *A bujdosó naplójából* állandóan felidézi a kor s az ember kiirthatatlan nyugtalanságát, vállalkozó és utazó szomjúságát. „Nincsen maradásom. Vágyat érek menni, menni-menni, elbujdosni. Embertelen, lakatlan pusztákon végigbarangolni, utat törni ijedős berkeken keresztül, vándorolni messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehol meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni meredek hegyormok csúcsára s ismét leküzni hallgatag sötét völgyek sűrűjébe, s ismét tovamenni sietve, sietve! A távol helységek tornyait kerülni, hátra-hátranzelve, mint tűnnek el egyenkint a láthatár alá, futni reggeltől estig, s ha elnyom az álom, repülni messze, hol az ég a láthatárra hajlik, honnan a felhők feljönnek, hova a csillagok leszállnak, s azokat is elhagyni, és mégsem érni el titeket soha, én lelkemnek messze tűnt vágyai!”

A szépség kigyóvonalá

„Az ideál-lét meghatározta a szépség kigyóvonalát; az élet ugyanazt ezerfelé hajtogatja, idomítja és az mindig szépségvonal lesz.” A szépség-vonal is képzőművészeti jegy. Állítólag Hogarth esztétikai programjából és technikájából vette. Hullámvonal, amely végtelen, egyenes és hajlékony egyszerre. Mennyire megfoghatta Jókait a XVIII. század fordulójának barokk-rokokós eszménye, a rajzolatok, görbületek ábráiból kialakuló szép, a forma szemléleti gyönyör-

rúsége. Ebben valósíthatta meg azt, amit tapasztalat és fantázia egységének nevezett, árnyékokat és színeket vetített fel bennük, a „lélektani csomókhoz” (Eötvösről írta) kigyózott el ez a vonal. A végzet-akkordoktól, amely regényeinek, szerinte, kiinduló pontja a „változatosságokon” keresztül jutott el a békés, derűs megoldásokig. A szépség kigyóvonala húzódtott végig a mezőkön, amelyek népdalokkal teltek, a bibliai és shakespeare-i fogantatású drámákon, élők és halottak sorsát fűzték egybe. A „képíró”, a festő Jókai már egy külön tanulmányt igényel.